

**MARX'TA İDEOLOJİ ELEŞTİRİSİ VE KAVRAMIN FARKLILAŞAN
GÖRÜNÜMLERİ**

*THE CRITIQUE OF IDEOLOGY IN MARX AND VARIOUS ASPECTS OF THE
CONCEPT*

Selda TUNÇ SUBAŞI*

*Geliş Tarihi: 19.09.2017
(Received)*

*Kabul Tarihi: 13.03.2018
(Accepted)*

ÖZ: İdeoloji, -Marx'ın Alman İdeolojisi eserinden önce- Hegel'in "mutlak tin" düşüncesi ve Feuerbach'ın din eleştirisi ile birlikte Marx'ın materyalist teorisinin oluşumunda başlıca rolü üstlenmiştir. İdeoloji kuramının oluşumu Hegel ve Feuerbach'ın düşünce izleğine, din eleştirisinden materyalizm eleştirisi ve bu minvaldeki argümanlara kadar uzanır. Parekh'in (1982)'de dediği gibi, Marx, maddi gerçeklikle düşünce arasında diyalektik bir ilişkiyi göstermeye çalışarak keskin ve sistematik düşüncelerin karşısında konumlanmıştır. Klasik Marksist teoride ideoloji kavramı, "üstyapı" ya dahil, din, ahlak ya da siyasi kurumlara atfedilir bir şekilde ve bu yapılarla eşdeğerlik kurulmaya çalışılarak açıklanmıştır. Bu çalışma "üstyapı" metaforu ile ideoloji arasındaki eşdeğerlik ilişkisine karşı çıkmaktadır. İdeoloji, psikolojik bir düzlemde başlayarak, maddi gerçekliğin "yanılsama" ya da "yanlış bilinç" içeren pozitif anlamından negatif anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Larrain, bu gibi geçişlerde ideolojinin yanlış bilinç, yanılsama ya da egemen sınıfa referans verilerek değerlendirildiğini belirtir. Fakat Marx, özellikle ideoloji sorunsalının detaylı olarak ele alındığı Alman İdeolojisi eserinde, ideolojiji farklı bir fenomenle eşdeğer oluşumdan kaçınarak ideolojinin kurumlarla diyalektik ilişkisine önem vermiştir. Larrain'i takip ederek, bu çalışmada ideoloji kavramı dönemlere ayrılarak kavramın zaman içinde nasıl farklılaştığı sorunsallaştırılmaktadır. Marx'ta ideoloji kavramı nasıl değişip dönüşüme uğramıştır? Kavram, farklı dönemlerde hangi anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır? Bu çalışmada dönemleştirme yoluyla Marx'ta ideoloji kavramının basitçe yanlış bilinç, yanılsama ya da egemen güç anlamına gelmediğinin altı çizilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İdeoloji, Marx, Yanılsama, Yanlış bilinç, Üstyapı*

ABSTRACT: Ideology, prior to Marx's German Ideology, has a major role in the formation of Marx's materialist theory, with Hegel's "absolute spirit" thought and Feuerbach's religious criticism. The formation of the ideology theory extends to Hegel and Feuerbach's idea themes from the religious criticism to the criticism of materialism, and thus reach to the arguments of their ideas. As Parekh (1982) points out, Marx is positioned against limited and systematic ideas by trying to show a dialectical relationship between material reality and idea. The concept of ideology in classical Marxist theory, its included

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı, seldatun@gmail.com

in superstructure, is explained that attributed to religion, morality, or political institutions and by trying to establish equivalence relation with these structures. The main aim of this study is to object to relationship between metaphor of superstructure and ideology. Ideology, starting a psychological level, is used in such a way that the material reality from positive meaning to negative meaning with “illusion” or “false consciousness”. Larrain indicates that like this transition the ideology is evaluated to give reference of false consciousness, illusion or dominant class. But Marx, especially in the work of German Ideology in which the problematic of ideology is discussed in detail, cares of ideology with dialectical relation of ideology to institutions by avoiding from its formation in equivalence relation a different phenomenon. As Larrain said that, the concept of ideology in this study is distinguished into periods and how it differentiates over time is questioned. So, how did it change and transform in Marx? It is used about what meanings are in different periods? In this study, which is underlined the concept of ideology in Marx does not simply refer to false consciousness, illusion, or dominant power through periodization.

Key Words: *Ideology, Marx, Illusion, False Consciousness, Superstructure*

1. GİRİŞ

İdeoloji, -İngilizce’de ideology terimi, 1796’da Destutt de Tracy’nin önerdiği ideologie’nin çevirisidir- epistemoloji ve dilbilim kuramında eski metafizikten ayrı tutulan ve zihin felsefesine denk görülen bilimsel anlamlarına atıfla kullanılmıştır (Taylor’dan akt. Williams, 2012: 186). İdeoloji teriminin işlevsel anlamda ilk kullanılışı ve terimin dile getirilişi, 1789 Fransız Devrimi sonrasına denk düşen temel kaygılarla şekillenen bir ortamda filizlenmiştir (Larrain, 1979, 1983; Williams, 2012). Devrim sonrası, “irrasyonel düşüncelere” karşı mücadele verilmeye başlanarak toplumun düşüncelerine metafizik, irrasyonel, önyargılardan ayrıştırılmış ve kontrol edilebilen bir biçim vermeye çalışan düşünürler, ideoloji kavramının oluşmasının temellerini atmıştır. Aydınlanma düşüncesini yaymak adına kurulan bir kurum olan Institut de France’ın başına getirilen Antoine Destutt de Tracy adlı filozof, 1797 yılında ideoloji kavramını ilk kullanan kişi olmuştur (McLellan, 2005: 6). Kavramın hangi fikirlerle şekilleneceği, içinin nasıl doldurulacağı Tracy’yi ideoloji kavramına çizilen sınırlarda ilk söz sahibi ve öncü bir isim yapmıştır. Çünkü ideoloji, pozitif anlamıyla irrasyonel düşüncelerin yok edilmesi amacını taşıdığı kadar pratikte, maddi gerçeklikte karşılığı bulunan ve işlerliği olan bir kavramdır.

Tracy, enstitüye ideoloji kavramını tanıtırken “etkilerin bilgisi ve pratik sonuçları” diyerek, içinde insanın fiziksel dünyasına dair hem duyumsal hem psikolojik özelliklerin öne çıkarıldığı, insanların “kontrol” ve “denetim”ini sağlayacak araçları veren kavramın işlevsel yanına vurgu yapmıştır. İdeoloji kavramının insan ve doğa bilimlerinin temeli olduğunu dile getiren Tracy; “ideoloji fikirlerin bilimi, soybilim olarak ilk bilim sayılırdı. Çünkü fikirler zihinde oluşan

düşünceler anlamında diğer tüm bilimlere biyolojik bir örtü gibi kaplamaktadır. Özellikle dilbilgisi, mantık, eğitim, ahlak ve eninde sonunda başkalarının işbirliği yapması gereken en büyük sanat, ‘toplumun düzenlenmesinin’ temelini oluşturmaktadır” (akt. Kennedy, 1979: 355). 1801-1815 yılları arasında *Elements d'ideologie*'yi yazan Tracy, diğer bilimlere zemin teşkil edecek yeni düşünceler bilimi olarak “ideoloji”yi önermiştir. Doğuştan edinildiği varsayılan düşünceler kavramı reddedilmiş ve fikirlerin fiziksel duylara dayandığı belirtilmiştir. Fikirler bilimi olan ideoloji, dinsel ve metafizik önyargılardan arınmış düşüncelerin kökenlerinin araştırılması ile “adil ve mutlu topluma giden yol”u vermiş olacaktır. Temel soru ve sorun ise, bu “mutlu toplum” tablosunun nasıl sağlanacak olmasında düğümleniyordu. İdeoloji, bu sorunu çözebilirdi. Evrensel insanın ihtiyaç ve arzularının ortaya çıkarılması ve ihtiyaçlarının neler olduğuna dair verilerin toplanması yoluyla yasalar oluşturulacak, bu yasal çerçeve, toplum ve doğa arasındaki uyumu sağlayacaktır. Tüm bunları su yüzüne çıkaracak yegane şey ise fikirlerin rasyonel bir yöntemle araştırılması olarak tanımladığımız ideoloji bilimidir (McLellan, 2005: 6). Tracy, fikir bilimi olarak ideolojiyi, Locke ve deneyci geleneğin izinden giderek salt “düşünce”, metafizik ve idealist anlamlarından soyutlanmış bir şekilde kullanmıştır. Tracy’ye göre fikirler, insanın dünyayla kurduğu ilişki bağlamında deneyimi de içine aldığı için “doğal bir bilim” olarak adlandırılmalıdır: “Eğer zihinsel yeteneklerini bilmiyorsak bir hayvanı tam olarak tanıyamayız. İdeoloji zoolojinin bir bölümüdür ve özellikle de insanda bu bölüm oldukça önemlidir ve derinlemesine anlaşılması gerekir”. Williams, Tracy’nin bu formülasyonunu toplumsal ilişkileri “psikoloji” ve “işaretler dizgesi”ne indirmediği için mekanik bir formülasyon olarak değerlendirmiştir (akt. Williams, 1990: 49). İnsanların zihinsel yapılarının çözümlenmesi ve bu yolla insan davranışlarına dayanak oluşturacak yasaların oluşturulmasında ideoloji bilimi ile “toplumsal kontrol” sağlanmış olacaktır. Eagleton, erken dönem Fransız ideologlarının, toplumsal yaşamın kökeninde fikirlerin yattığına inanmış ve bilince verilen önemi fazla vurgulamış olsalar da fikirlerin devşirildiği yerin insan olması anlamıyla idealistler olarak materyalist bir taraflarının olduklarını söyler (Eagleton, 1996: 100).

Başlangıcından beri değilse bile ideolojinin anlamı ya “metafizik” ya da “apolitik” anlamların çağrışımları ile kullanılmış bir sözcük olmuştur (Kennedy, 1979: 355). Bu durumun değişmesi ise Napoleon ile gerçekleşmiştir. Napoleon, ilk zamanlarda enstitünün çalışmaları ve enstitünün kendisine karşı ve sırtını dayadığı meşru “koruyuculuktan” memnundur; fakat daha sonraları Napoleon’un Kilise ile ittifak kurması ve değişen siyasi konjonktürle arttırdığı “kişisel despotizm” kanalıyla, enstitüye karşı düşmanca tavırlar sergilemeye başlamıştır. Enstitünün, ideoloji ile ilgili çalışmaları ise artık “tehlikeli” bulunmaktadır (McLellan, 2005: 6). Napoleon Bonaparte sayesinde ideolojinin popüler değer yüklü modern anlamı,

kavrama yeni bir fikir olarak yüklenmiştir. İdeolog'lara karşı "hayata geçiremeyecekleri bir hükümlanlığa halkı yükselterek yanlış yola sürükleyenler" şeklinde seslenen Napoleon; Aydınlanma ilkelerine ise "ideoloji" diyerek kavrama "aşağılayıcı anlamlar" yüklemiştir (Williams, 2012: 186). Napoleon, ideologların düşüncelerinin aşırı rasyonalizmle irrasyonel hale geldiği ve kendi başlarına kapalı sistemler oluşturduklarını da eklemiştir (Eagleton, 1996: 108). Napoleon, ideologların icraatlerine ve ideolojinin kullanımlarına farklı anlamlar yüklemiştir. Bunlardan birincisi, siyasi anlamda demokratik ve toplumsal politikalar alanına eklenen kavramın *negatif* boyutudur. İkincisi, Aydınlanma düşünürlerinin amacı, fikirleri metafizik düşüncelerden arındırmak iken kavram, 19. yüzyılda "devrimci" ile aynı anlama gelecek şekilde siyaset ve politika yüklü bir hale gelmiştir (Williams, 2012: 186). İdeoloji tartışması ideologların insan davranışlarını anlamak ve yasa oluşturmak için pozitif ve işlevsel anlam yüklediği bir kavramdan, *negatif*, düzen bozucu, düşman anlamını içeren bir yola girmiştir.

2. "FİKİRLER BİLİMİ" OLARAK İDEOLOJİ

İdeolojinin yeni anlamları ideologların konumunda farklılığa neden olmuştur. Liberal ve Cumhuriyeçi ideologlar, Napolyon tarafından "hedef tahtası" haline getirilmiştir. İdeoloji kavramının ilerici ve pozitif anlamları, Napolyon'un iktidarını sürdürmesi adına Kilise gibi dini kurumların da desteğiyle gerçekleşen "suçlu" arayışı, ideologları böylesi bir siyasal iklimde bir adım daha öne çıkartmıştır (McLellan, 2005: 8). Napolyon, "güzel Fransa'mızın başına gelen bütün talihsizliklerin nedeni bu ideolojiler öğretisinde -yapmacık bir tavırla ilksel nedenleri arayan ve insan kalbinin bilgisi ve tarihten alınan dersleri temel almak yerine, bu ilksel nedenleri temel alarak yasalar koyan bu metafizikte aranmalıdır" der (Naess'den akt. Williams, 1990: 49). Napolyon, ideoloji kavramına olumsuz bir anlam yükleyerek kavrama ilk anlamından tamamen farklı bir içerik kazandırmıştır. İdeoloji artık başka birine karşı -kişinin fikirlerinin etki alanlarının tehlikesi nedeniyle- suçlayıcı "hakaretvari" bir araç olarak kullanılmıştır. Mannheim'e göre ise Napolyon, ideologları kullanarak İmparatorluğa ve "kişisel despotizmine" karşı gelenleri bu yolla dışlamaya ve susturmaya çalışmıştır. İdeoloji kavramının *negatif* anlamını destekleyen sonraki aşamalarda başta proleter sınıf olmak üzere diğer muhalif kesimler de kavramın olumsuz yanına dikkat çekmişlerdir. İdeoloji kavramı zaman içinde farklı sınıfların elinde, -kendi dışında tüm diğer yaklaşımların da ideolojik sayılması söz konusu olduğundan- tek bir sınıfın imtiyazlı alanından dışarı taşmıştır (Mannheim, 2002: 100). İdeoloji bilimsel materyalist görüşten zaman içinde Marx ve Engels'in kullandığı şekliyle soyut ve bağlantısız fikirler haline gelmeye başlamıştır.

3. OLUMSUZ İÇERİKLİ BİR İDEOLOJİ TEORİSİNE DOĞRU

İdeologlar; metafizik, önyargı, din ve sorgulanmayan inancın bilimsel olmayan her türlü düşüncenin karşısına *pozitivist* bir perspektif çıkarmış ve toplumun bilimsel ve doğru kavramlarla inşa edilmesi gerektiği sonucuna varmışlardır. İdeoloji, düşüncelerin düzeltilmesi ve pratikte duyuşal uyarınların denetlenmesi ve yön vermesiyle toplumu “doğru” bir kalıba sokma niyetindedir. Bu yolla akıl, inanç, davranış üzerinde fikir ve eylemin yönü tayin edilebilir. İdeoloji sayesinde rasyonel zihinsel süreçler, hiçbir engele takılmadan nesnel gerçekliğin bilgisine ulaşabilecektir (Çelik, 2005: 41). Fransız Devrimi ve sonrasında Napoleon’un Aydınlanma filozoflarına takındığı “düşmanca tavır”, kavramın *pozitif* içeriğinden *negatif* içeriğine evrilmesinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. İdeoloji kavramının izini Fransa dışında Almanya’da da sürmek mümkündür. Kavram, Almanca’ya 1830 yılından önce *olumsuz* bir anlam yüklü şekilde girmiştir. Napoleon’un eleştirileriyle başlayan dönüşümün getirdiği rüzgarla, Almanca metinlerde de *negatif* anlamı besleyecek şekilde yoluna devam etmiştir (Çelik, 2005: 28-29). Almanya’da Romantik hareket, değişen koşulların - sanayi devrimi gibi- bireysel ve kolektif yollarla gerçekliği yarattığını savunmuştur (McLellan, 2005: 7) Alman Romantikleri, özne ve nesnenin bu keskin bölünüşüne karşı çıkan bir felsefi formasyon üzerinde yükselmektedir. Anlamın bireysel ya da kolektif olarak oluşturulması ve insanın değişen koşullar karşısında verdiği yanıtlar, yüklediği yeni anlamlar vardır. Kendi gerçekliklerine anlam veren özne ya da öznel Romantikleri, pozitivist bir yolla düşüncelere yön vermeyen çalışan Fransız rasyonalist ideologlardan farklı bir yerde konumlandırmıştır (Çelik, 2005: 44). Alman Romantikleri’nin, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, toplumdaki keskin dönüşümlere verdikleri yanıtlar öznenin duygulanım boyutunu içine alan Fransız ideologların tasarlamaya çalıştıklarından daha karmaşık bir haldedir.

Fransız Devrimi ve sonrasında yirmi yıl, Avrupa’daki altüst oluşların eşliğinde toplumsal değişim dönemlerinin hızlı gelişimi, ideoloji kavramını bu tarihsel dönüşümler ışında yoğun olarak etkilemiştir. Sanayi Devrimi ile değişim ve gelişim kavramları öne çıkmıştır. Tracy’nin öngörüsüyle bir toplum üzerinde uygulama alanı olarak yaratılan ideoloji kavramı, toplumsal sınırların kesin hatları iç içe geçmeye başlamıştır. Tracy’nin doğal ve toplumsal dünyayı çevreleyen rasyonel zihni anlamak için kullandığı ideoloji terimi, keskin tarihsel dönüşümlerle ortaya çıkan karmaşık gerçekliklerle baş edebilecek güçte değildir artık (McLellan, 2005: 7). Düşüncenin ideolojik boyutu, bir zaman sonra sadece proleteryaaya ait olan bir “düşünsel imtiyaz”mış gibi görünmeye başlayacaktır. Bu görüşün ağır basmasına neden olan yegane şey, ideolojinin yöntemsel tutarlılığını Marksizm’le birlikte kazanmış olmasıdır (Barrett, 2004; Mannheim, 2002) Parekh’e göre Marx’ın ideoloji kavramını kullanımıyla Fransız ideologların kullanımı bazı temel

yönleri ile benzerlik göstermektedir. Her ikisi de düşüncelerin sistematik yanını vurgularken, Fransız ideologlar tümüyle bu sistematik yanı göz önüne alarak ideolojiyi meşrulaştırmıştır. Marx ise bu keskin meşrulaştırma karşısında maddi gerçeklikle düşünce arasındaki diyalektik ilişkiyi göstermeye çalışarak keskin sistematik düşüncenin tam karşısında yer almaktadır (Parekh, 1982: 2).

4. DÜŞÜNCENİN “TERS YÜZ” EDİLMESİ OLARAK İDEOLOJİ

“İdeoloji” teriminin kullanımında buraya kadar olan düşünce akışında öncelikle iki hat belirgin hale gelmektedir. Bunlardan ilki, Tracy ve çevresinde oluşan Fransız rasyonalist yaklaşımdır ve Durkheim’a kadar uzanır. İkinci ve karşıt, asıl üzerinde durulacak olan yaklaşım ise Hegel ve Marx’a ilişkindir (McLellan, 2005: 9). Marx, Fransız Aydınlanması’nı, dini ve politik kurumları karşısına alabildiği, on yedinci yüzyıl metafiziğine karşı verdiği mücadele, materyalizmin gelişmesi ve sosyalizme yol açtığı için ideologları ve oluşturdukları ideoloji teriminin başarısını kabul etmektedir. Özellikle, Fransız aydınlarından Helvetius ve Halbach’un din eleştirisi, ideoloji kavramının olumsuz içeriğinin oluşumunda Hegel, Bauer, Feuerbach ve Marx üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Din eleştirisi materyalizm eleştirisini geliştirerek düşünörlere ilham vermiştir (Larrain, 1979: 26). Batı tarihinde ideoloji kavramı, ideologlardan sonra Marx’ın fikirlerinde büyük önem kazanmıştır. Düz bir süreç gibi algılanmaması gereken ideoloji kavramının serüveni ve onun olumsuz içeriği, on dokuzuncu yüzyılda daha da pekişmiştir. Bu yüzyılda ideoloji, bir bilim olarak henüz kendisini ispat edememiş olsa da Marx’ın din ve metafizik eleştirisi, olumsuz ideoloji teorisinin gelişimindeki öncülüğü üstlenmiştir (Larrain, 1979: 28). İdeoloji, Marx’ın Alman İdeolojisi eserindeki anlamıyla kullanılmaya başlamadan önce bu hattı belirleyen Hegel’in “mutlak tin” düşüncesi ve Feuerbach’ın din eleştirisi, Marx’ın materyalist teorisinin oluşumunda başlıca rolü üstlenmişlerdir.

Feuerbach’a göre din, insanın kendini fark etme sürecindeki bir aşamanın ürünüdür. İnsan, gerçek özünü kendi özü olarak tanımadan önce onu, Tanrı fikrinde nesneleştirmek zorundadır. Ve bu nesnel işleme süreci Hristiyanlık ile azami gelişime ulaşmış, böylece insanın kendisini iyileştirmesini mümkün kılmıştır. Çünkü insan, Tanrı’nın idealize edilmiş özünün farklı bir varlık içine yansıtılmasından başka bir şey olmadığını anlamıştır ve ancak bu sayede insan kendini “yabancılaşma”dan kurtarabilecektir (Larrain, 1979: 31). Yukarıdaki satırlarla paralel şekilde Feuerbach’ın din eleştirisinin en genel içeriği, insanın kendi özüne dönerek kendisine olan yabancılaşmasının ortadan kaldırılmasıdır. Marx’a göre din eleştirisi konusunda oldukça etkilendiği Feuerbach’ın başarısındaki birinci neden -felsefenin yüzünü düşünceye çeviren kısmında- insandır. Çünkü Feuerbach, insanın kendi özüne karşı yabancılaşmasını görmüş ve bunu gerçek dünyanın dışında başka bir dünya tasarımı kurarak bir varoluş biçimi

olarak ortaya koymuştur. Başarının ikinci nedeni ise insan-insan arasındaki toplumsal ilişkiyi Feuerbach, “gerçek maddeciliğin” ve “gerçek bilimin” temeli olarak göstermiştir (Marx, 2013: 158)

Marx, Feuerbach’ın din eleştirisinde açıkladığı insanın kendisine yabancılaşmasının sebebinin kendi özüne yabancılaşmasında değil, insan-doğa arasındaki karşılıklı değişimde aranması gerektiğini belirtmiştir. Din, bilinçte toplumsal gerçeklikle yer değiştirerek gerçek dünyadaki acıların başka bir dünyada çözüleceğini varsaymıştır. Marx, bu varsayımına karşı, “...din ezilen varlığın iç çekişidir. Din bir baş-aşağılık gibi görünür. Çünkü Tanrı, insan bilincinin yaratıcısı olarak yaratıcı olur. İnsan da onun yarattığı olarak...devlet ve toplum dünyanın başaşağı bilinci olan dini üretiyor, çünkü onlar aslında başaşağı bir dünyadır” (Marx & Engels, 1992: 44). Marx, Feuerbach’ı izleyerek Tanrı düşüncesinin insan özlemlerinin bir yansıması olduğuna işaret eder. Dünyanın yaratıcısı ve insanların da onun emrinde olması gereken bir Tanrı fikri, insanın gerçek doğasına ve kendi kaderini belirleme durumunun önünde Marx’a göre bir engel teşkil etmektedir (McLellan, 2005: 12). Bilincin “başaşağı” görünümünü toplumsal gerçeklik ve toplumsal ilişkilerden uzaklaşmak olarak Feuerbach’ı eleştiren Marx, Feuerbach’ın bu yorumuyla, nesnel dünyanın koşullarının ve insanın bu koşulları değiştirme gücünü atlamış olduğunu belirtir (Marx & Engels, 1992: 45). Marx’ın, maddi çıkarlar üzerine yazmaya yönelişi, 1842-43 yıllarına tekabül etmektedir. 1844 El Yazmaları’nda Marx, henüz ideoloji olarak adlandırmasa da Hegel’in “Tin’in Görüngübilim”i eserine dayanarak yaptığı eleştirisinde ideoloji ve gerçeklik arasındaki zıtlığı dile getirmektedir. Marx’a göre, insanın kendine yabancılaşmasının özü, düşüncede gerçekleşmez; tersine öznenin düşünceden ayrılarak nesneleşmesi yoluyla özne kendisine yabancılaşmaktadır (Marx, 2013: 162-163). Hegel diyalektiğinde ise bilincin gelişimi temel önemini korumaktadır. Bilincin gelişimi ve tinin gerçeği kavramasıyla birlikte ele aldığı sanat, din ve felsefe gibi bilincin soyut biçimleri, mutlak bilgiye ulaşır. Hegel’in diyalektik anlayışı şu şekilde özetlenebilir:

Bütün tarih idea’nın kendine yabancılaşması sürecidir. Bu süreç diyalektik bir süreçtir. Her varoluş mantıksal olarak kendi karşısına dönüşerek kendini aşmak zorundadır. Varlık belirli bir varoluş olmadan önce hiçlikle özdeşdir. Ama mantıksal olarak varlık hiçlikle özdeş kalamayacağından belirli bir nitelik altında farklılaşacak, kendine yabancılaşacaktır. Böylece hareket ve değişim, başlangıçta örtük olarak bulunan bütün niteliklerin somutlaşmasına dek sürecektir (Sezgin'den akt. Çelik, 2005: 67).

Hegel’in bütünlük anlayışının somut evresi devlettir. Marx’a göre, Hegel, görüngüler dünyasındaki çelişkileri özünde ideada birlik olarak gördüğü ve gerçekliği ters çevirdiği için hatalıdır (Larrain, 1983: 12). “İdea”, devlet ya da doğa

karşısındaki her aşama için “mantıksal idea”yı bulmak zorundandır. Bu hususta öznel, yalnızca bir bilgi yanılması olarak iş görerek, kendilerine özgü özlere tanıyamazlar. Çünkü amaç, her aşama silsilesindeki “mantıksal idea”ı bulmaktır (Marx, 2009: 23). Marx, Hegel’in “mutlak evrensel devlet” tezine karşı çıkmaktadır. Sivil toplumun belirlediği bir siyasi devlet portresi kendiliğinden oluşan bir süreç değildir. Marx’a göre, Hegel, gerçekliği ters çevirerek bu çelişkiyi örtmektedir (Larrain, 1983: 10-12). Marx, “yabancılaşmanın özü ve aşılması gereken şey, insanın kendini insani olmayan bir şekilde, kendine karşıt olarak nesneleştirme değil, kendini soyut düşünceden ayrı ve soyut düşünceye karşıt olarak nesneleştirmesidir” der (Marx, 2013: 8). Marx, Hegel’in yabancılaşma tezindeki devlet gücünü, insani varlığa yabancılaşmış düşünce halindeki “oluşlar” olarak nitelendirir. Eğer özne, soyut düşünceye karşı kendini nesneleştirirse, kendi nesnel koşullarının da farkına vararak süreci böylesi bir temelden kavramaya başlayacaktır.

Marx, maddi tarihe ilişkin ilk yazılarında ideoloji kavramının ortaya çıkma zeminini hazırlamaya başlamıştır. Öncelikle Hegel’in devlet kavramlaşmasıyla oluşturduğu bütünlük ve birlik tezindeki örtüyü aralamaya çalışır. Hegel’de somut devlete ulaşma süreci, maddi gerçeklikten düşüncelere değil, düşüncelerden maddi gerçekliğe doğrudur. Bu durum, Marx’a göre “ters çevrilmiş” bir gerçekliğe tekabül etmektedir ve bu “ters çevirme” eşyanın gerçek doğasını çarpıtmaktadır (McLellan, 2005: 12). Marx, “din nasıl insanı yaratmıyor, insan dini yaratıyorsa siyasal yapı da halkı yaratmaz ve tam tersi halk siyasal yapıyı yaratır” demiştir. Hegel ise insanı, devletin öznellesmesi olarak görmektedir (Marx, 2009: 47). Nasıl burjuva devleti sivil toplumda ayrılmış bir soyutlamaysa Marx’a göre, Hegel’deki, “tersine çevirme” işleminin kaynağı, gerçekliğin kendisidir. Daha sonra ideoloji diyeceği bu soyutlamaya Marx, yalnızca “bakış açısı” demekle yetinmez. Bu düşünceler eşliğinde soyutlamanın maddi gerçekliğini belirtmek için ideoloji kavramının yolunu çizmeye başlamıştır (Larrain, 1983: 15). Bilinç felsefesinden aktif özneye giden bir yol çizen Marx, öznenin konumunu, tarihsel somut bir özne konumu olarak betimler. Kantçı bilinç ve Hegelci halk ruhu -folk spirit- yerini sınıf ve sınıf pratiklerine bırakmaktadır. İnsanlığın pratiği ile değişime duyarlı bilimsel rasyonel gerçeklikten, maddi gerçekliğe tarihsel insan tarafından oluşturulan bir gerçekliktir bu. Marx, yalnızca gerçekliğin bilimselliğini ispat etme kaygısı ile hareket etmeyip aynı zamanda maddi gerçekliğin devrimci pratik yoluyla dönüştürülmesi üzerine düşünceleri de çalışmalarının içeriğini belirler (Larrain, 1979: 35). İdeolojinin olumsuz içeriğinde hem din hem devlet anlayışında belirleyici sorun, şeylerin gerçek dünyasındaki ters çevrilmiş düşünceler olarak betimlenmeleridir (Larrain, 1983: 9). Marx için bu düşünce şeklinden kurtuluş, iki ayrı dünyadan duyular ötesi dünyayı öne çıkarmak ya da yabancılaşmayı sona erdirecek bir felsefi öğretisi geliştirmekte değildir. Kurtuluş, maddi varoluşun

koşullarının değiştirilmesindedir. Feuerbach, dünyayı *dinsel-hayali* ve *gerçek dünya* olarak ikiye ayrılmasıyla dünyayı seküler temelde çözmeye çalışmıştır. Marx'ın dünyasal temeli ise-dinsel duygu bir toplumsal üründür- kendi içinde bölünmüş ve kendisiyle çelişki halinde olan bir temele dayanır. Öncelikle bu çelişkinin ortadan kaldırılması gerekmektedir (Yurtsever, 2013: 61). Marx, ilk olarak ideolojinin Hegel ve Feuerbach'daki izlerini sürmüş, ideolojinin oluşma zeminini "tersine çevrilmiş" bir düşünce olarak maddi temelden yoksun bulmuş ve sonuç olarak ise idealizm aşılammıştır. İkinci olarak, Marx, ideoloji teorisindeki idealizm eleştirisini devam ettirmiş ve Engels ile birlikte yazdığı *Alman İdeolojisi* eserinde ise idealizm eleştirileri daha da görünür olmaya başlamıştır.

5. BİR "YANILSAMA" VE "YANSIMA" OLARAK İDEOLOJİ

Larrain, Alman İdeolojisi ve Feuerbach Üzerine Tezler'in (1845-1857) yazıldığı dönemin Marx'ın entellektüel çizgisi ve ideoloji kavramının oluşumunda tarihsel materyalizmin yapılandığı ikinci evre olarak dönemselleştirmektedir (Larrain, 1983: 10). Larrain'e göre ideolojinin başlıca üç izleği şu şekildedir: Birincisi, ideolojinin düşüncelerin oluşumu ile ilişkisi; ikincisi, Alman felsefesinin dönüşümü eleştirisinde düşüncelerin "ters çevirme" girişiminin ortaya çıkması; üçüncüsü, toplumsal gerçekliğin kendisinin pratik olarak yani kapitalizmdeki emek ve sermaye ilişkisinin ideoloji ile nasıl dolaymlandığının sergilenmesidir. (Larrain, 1983: 20). Bu bölümde düşüncenin "ters çevirme" biçimi olarak ideoloji ve tarihsel materyalizm arasındaki ilişki ile Genç Hegelciler'in din ve siyaset eleştirisinin nasıl gerçekleştiği ve maddi gerçekliklerden yola çıkan tarihsel materyalizmin ne olduğu da işin içine katılarak değerlendirilecektir. Marx ve Engels, Genç Hegelcileri eleştirirken bilinçten yola çıkan aşamaları eleştirirler, "kafalarındaki kurguya göre, insanların ilişkileri, yapıp ettikleri, zincirleri ve sınırlılıkları kendi bilinçlerinin ürünü olduğundan, Genç Hegelciler, kendi kendileriyle tutarlı bir biçimde, insanların önüne şu ahlaki postulatı koyarlar: 'kendi mevcut bilinçlerinin yerine, eleştirel ya da bencil insan bilincini edinmek ve böylelikle sahip oldukları sınırlılıklardan kurtulmak'" (Marx & Engels, 1992: 37). Marx ve Engels, Genç Hegelcilerin idealizmini, düşüncelerden yola çıkarak gerçekliğe ulaşma amaçları nedeniyle eleştirmektedir (Çelik, 2005: 115). Tarihsel maddecilik ise "bilinç değişimi" ile özgürlüğe giden yolda Genç Hegelci'lerin karşısına insanın kendi maddi tarihini ve koşullarını koymaktadır:

Bu tarih anlayışı, demek ki, gerçek üretim sürecinin, yaşamın dolaysız maddi üretiminden başlayarak açıklanmasına ve bu üretim tarzına bağlı ve onun tarafından yaratılmış karşılıklı ilişki biçimlerinin, yani değişik aşamalarındaki sivil toplumun, bütün tarihin temeli olarak kavranmasına; ve onun Devlet halindeki eylemi içinde gösterilmesine, bütün değişik teorik ürünlerinin ve bilinç, din, felsefe, etik, vb.

biçimlerinin açıklanmasına ve bunların kökenlerinin ve gelişmelerinin bu temelde ele alınmasına dayanır; bu da, doğal olarak, işi bütünlüğü içinde göstermeye ve değişik yönlerinin karşılıklı etkisini incelemeye olanak verir (Marx&Engels,1992: 63).

İnsanı üreten koşullar ve bu koşulların ürünü zihinsel üretim biçimlerini belirler ve belirlediği aşama belirli tarihsel bütünlüğün yalnızca bir bölümüdür. Marx, insanları hayvanlardan ayıran ilk tarihsel eylemin insanların düşünmeleri olmadığını, kendi üretim araçlarını üretmeye başladıkları emek süreci zamanına denk düştüğünü dile getirmektedir. Kendi geçim araçlarını ürettikçe fiziksel olarak örgütlenme, maddi yaşamın üretilmesini mümkün kılmaktadır (Marx & Engels, 1992: 39). Tarihsel materyalizmin başlangıç noktasını oluşturan üretim araçları maddi yaşamın sürdürülebilmesi için emeğe ihtiyaç duymaktadır. Çalışarak üretim yapan işgücü, doğa ile ilişkisinde işbölümü yoluyla toplumsal ilişkiler kurar. İşgücünün yarattığı emek, üretim güçlerini geliştirerek mülkiyet biçimlerini belirlemeye başlar. Çalışarak yeni gereksinimlerin doğması örgütlenme biçimlerini de değiştirerek yeniden üretimi ve ailenin düzenlenişinin toplumsal koşullarını belirler (Marx & Engels, 1992: 10). Alman İdeolojisi'nde ideolojinin sadece idealizm eleştirisi olarak kalmayıp bunu üreten maddi koşulların gösterilmesi, insanın varoluş koşullarını üreten maddi gerçekliğe daha çok değinmeyi gerektirmektedir. Bu maddi süreci üreten toplumsal koşullar başaşağı görünmektedir. Materyalist tarih görüşünde, toplumsal dünyanın temeli -ekonomi ve toplumsal temeli içine alan- yanlısalar içeren bir çarpıklık içinde, aynı zamanda *başaşağı* duran ve ters çevrilmiş din ve siyaset eleştirisinin kaynağıdır (McLellan, 2005: 13). İnsan pratikleri ve karşılıklı ilişkileriyle oluşturduğu maddi temel, idealizm eleştirisinin kaynağı olurken, ideoloji kavramı da maddi ilişkilerin bir görünümü, soyut düzeyi olarak ifade edilmesine zemin hazırlar bir dönemeç girmektedir.

İdeolojinin ikinci tartışma alanı bir düşünceyi ideoloji yapan şeyin ne olduğu ile ilgilidir. Genç Hegelci'lere yönelik eleştirilerde en temel sav, bilinç ve yalnızca soyut düşüncenin kavranmasında maddi temelin göz ardı edilmesi ise bu iki ayrı gibi gözüken kompartmanlar arasındaki Marx'ın iddia ettiği diyalektik ilişkinin doğası nasıldır? Bu sorudaki diyalektik ilişkinin en görünür yanı, maddi süreçlerin varlığına ilişkin açıklamalar olmakta ve zihinsel süreçlerin maddi üretim ilişkileriyle şekillendiği açıklamasıdır. İnsanların üretici güçlerle karşılıklı ilişkilerinin sonucunda din, yasa, ahlak, metafizik gibi zihinsel ürünler ortaya çıkmaktadır (Marx & Engels, 1992: 39). Marx'ın ideoloji anlayışında maddi süreçlerle girilen karşılıklı ilişkide varlıkları, kendine has özgülükleri değerlendirilmeyen ve aynı yere konan din, yasa, ahlak, metafizik gibi oluşumlar, nesnel koşulların yaratımları olarak maddi gerçeklikle bir yansıma ilişkisi içinde görünmeye başlamışlardır. Bu çerçevede, maddi süreçleri öne çıkaran Marx,

Alman metafizik geleneğini belirli bir döneme özgü sayar ve o dönemin egemen üretim biçiminin “dili”ni oluşturduğunu belirtir. Bu haliyle ideolojinin sınıfsal ve tarihsel olduğu, kapitalist üretim ilişkilerinin kendine özgü düşünce sistemi yarattığı öne sürülebilir (Çelik, 2005: 102). Böylesi bir düşünce sisteminin ideolojisi, kapitalist üretim ilişkilerinin farklı aşamalarında farklı din, yasa, metafizik, ahlak gibi üstyapıya ait nosyonlar üretmesidir.

Kendi çağının, döneminin ürünleri olan bu fikirleri, ideolojileri vurgulamak için Marx’ın bilinçle ilgili ünlü alıntısı şöyledir: “Bilinç hiçbir zaman bilinçli varlıktan (das bewusste Sein) başka bir şey olamaz ve insanların varlığı, onların gerçek yaşam süreçleridir. İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler, tüm ideolojilerinde sanki *camera obscura*’daymış¹ gibi başaşağı çevrilmiş bir biçimde görülüyorsa, nesnelerin gözün ağ tabakası üzerinde ters durmalarının onların dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansıması olması gibi, bu olgu da, insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir” (Marx & Engels, 1992: 44). Bu ünlü pasaj, klasik materyalist tez göz önüne alındığında ahlak, din, yasa, metafizik gibi ideolojik biçimlerin kendi tarihlerinin olmadığını öne sürer. Mekanik indirgemeciliğe ve Ortodoks Marksist görüşe kuramsal dayanak olan bu görüş, bilincin yaratılarını bir ve aynı temele hapseder. Çelik’e göre bu hususta gözden kaçan, insanın kendi pratiğinin oluşmasının oluş sürecindeki bilinçten bağımsız olmadığıdır (2005: 128). Williams, *camera obscura* metaforunda, maddi toplumsal sürecin bir bölümü olarak görülen bilince özerklik tanınmayarak, Ortodoks Marksist’lerin “pratik insan” ve “doğal bilim” ayrımını netleştirmek istediklerini, “yansıma” “yansıtma”, “yüceltme gibi kavramların öne çıkarılarak, “gerçek bilgi”ye bilimsellik atfederek ulaşma amacında olduklarını belirtir (1990: 50). Barrett’a göre ideoloji tartışmalarında “ters dönmüş imge” metaforu zamanla çok güçlü hale gelerek “yansıma”, “yüceltme” metaforlarının da aynı hizaya yerleşmesiyle, ideoloji maddi gerçekliğin tam zıttı gibi gözükmeye başlamıştır. İdeolojinin eğer, Klasik Marksist geleneğe göre bir tanım yapılabaksa bu Barrett’a göre şu şekilde olacaktır: “İdeoloji maddi çıkarların gizemlileşerek tersine dönmesidir” (2004: 15).

Tarihsel materyalizm ile ideolojinin yan yana getirilmesi bu “yanılsamalı ilişkinin” maddi süreçlerden yana bir tavırla ortaya çıkartılması ideolojinin anlamının ve sınırlarının belirlenmesi açısından önemli bir değindir. İdeoloji ile ilgili ikinci önemli ve tartışılan konu ise -ideolojinin ne olup ne olmadığı üzerine tartışmalar devam ederken- Marx’ın ideolojiye “yanlış bilinç” deyip demediği üzerinedir. Bu tartışma, ideoloji üzerine düşünen çağdaş yazarlarca, Marx’ın hiçbir metninde tam olarak tanımsal bir ifadeye rastlanmadığı için üzerinde özellikle

¹ Ortaçağ’da kullanılan ve daha sonra geliştirilmiş olan bu alette aynalar yardımıyla düz bir yüzey üzerine bir manzara imajının yansıtılmasıdır (Lefebvre, 1996: 61).

durulan bir tartışma konusu olagelmıştır (Barrett, 2004; Eagleton, 1996; Larrain, 1979; McLellan, 2005; Williams, 1990; Wood, 2004). Marx metinlerinde ideolojinin tanım olarak şematik bir biçimini sunmadığı için Marx'ın ideolojiye "yanlış bilinç" mi dediği, Alman İdeolojisi'nin diğer eserlerinden epistemolojik bir kopuş mu olduğu ve bu eserin diğer eserlerinden ayrı mı değerlendirilmesi gerektiği gibi tartışmalara kapı aralamıştır (Ahmad, Nimtz, & Eroğlu, 2013; Wood, 2004). Marx ve Engels, "düşünme sona erdiği zaman-gerçek yaşamda- gerçek pozitif bilim başlar. Pratik etkinliğin, insanların gelişiminin pratik sürecinin gösterilmesi ve bilince ilişkin boş konuşmalar sona erer ve yerini gerçek bilgi alır. Gerçek ortaya çıktığı zaman, etkinliğin bağımsız bir kolu olarak felsefe varolma ortamını kaybeder" (Marx & Engels, 1992: 17). Williams'a göre bu alıntıda, "gerçek bilgi", "felsefe", "pratik süreç" gibi ifadeler, ideoloji tartışmasının ortodoks indirgemeciliğine giden yolu açmıştır. Bilinç ve bilincin ürünlerinin maddi toplumsal süreçte ortaya çıkmış fikirlerden başka bir şey olamayacağı keskin bir dille belirtilmiştir (1990: 53). Purvis ve Hunt'ın vurgusu ise ideoloji anlayışının, "negatif" versiyonu en açık şekilde dile getirildiği Alman İdeolojisi'nde yazarların, ideoloji ile ilgili ortak izleklerinin, "toplumsal gerçekliğin misitikasyonu, yanlış algılanması ya da eksik bilgisi" olduğunu belirtmişlerdir (2014: 14). Zihnin görüngülerinin Alman İdeolojisi çalışmasında öne çıkarılan ve tartışılan "yüceltmeler", bazı imge ve metaforların vurgusu, ideoloji eleştirisinde maddi olanın yıldızını parlatırken, bilinç ve düşünceler kendi içine kapalı ve "gerçek bilgiye" yani Marksist epistemolojide sosyalist bilince ulaşmayı bekleyen donuk yapılar haline gelmiştir. Bu vurgu farklı ideoloji yorumlarına ve farklı tartışmalara giden yolu açacaktır. Eagleton, bilincin iki ayrı anlama geldiğini dile getirir. Bilinç, birinci olarak "zihinsel yaşam" anlamına gelir, ikincisi ise "din, yasa, siyaset" gibi tarihsel anlamlara tekabül etmektedir. Bilincin pratik etkinliklerle olan ilişkisi iki ayrı biçimin oluşmasındaki etkenlerden yalnızca biridir (1996: 112). Bilincin kapitalist süreçteki hakim pratiği somut tarihsel zamanda hakim sınıfın zihinsel süreçlerini ve ideoloji tartışmalarını da kapsar görünmektedir. Alman ideolojisi'nde,

Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle toplumun maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen zihinsel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır (Marx & Engels, 1992: 70).

İdeolojinin karakteri ortaya çıktığı sınıfla genetik bir ilişki içinde değil, egemen sınıfın menfaatleri ile olan ilişkisi ideolojiye böylesi bir karakter kazandırmıştır (Larrain, 1983: 26). Eagleton (1996) egemen sınıfın fikirlerinin tümüyle "yanlış bilinç" olduğunu savunurken, Larrain (1979), yalnızca "çıkar

ilişkinin” olduğu yerde ideolojinin olduğunu savunur ve Eagleton’un aksine tüm egemen sınıfa “yanlış bilinçlilik” atfetmez. Atılğan’a göre egemen sınıf ile ideoloji arasında doğrudan bir eşdeğerlik kurmak Marx’ın diyalektik felsefesinin mantığına aykırıdır. Marx, ideolojiyi, üretim ilişkilerindeki maddi ilişki ve çelişkide bulmaya çalıştığı ve egemen sınıfa atfetmediği için böylesi bir eşdeğerlik yanlış olabilir. Ayrıca, egemen düşüncenin maddi ilişkilerin ürünü olması ve Marx, tüm maddi ilişkilere ideoloji demediği için de egemen sınıfın fikirlerinin tümünün ideoloji olmasını söylemek yanlış bir değerlendirme olabilir (Atılğan, 2001: 21). Wood’a göre, Marx ve Engels, toplumsal maddi ilişkilerin değişiminin nasıl ortaya çıktığını, nasıl değişip dönüştüğünü ortaya attıkları ideoloji teziyle açıklamaya çalışmıştır (2004: 119). Wood, “yanlış bilinç” tartışmalarının domine edici etkisinden dolayı, ideoloji ve toplumsal değişim kavramı arasındaki ilişkinin göz ardı edildiğini belirtir. *Alman İdeolojisi’inde* hakim toplumsal düzenin değişimi mülkiyet ilişkilerinin ortadan kalkmasıyla sağlanacaktır. Vurgu, üretim araçlarının mülkiyetinin sınıfsal kontrolü üzerinedir: “...özel mülkiyetin, üretimin, komünistçe düzenlenmesiyle (yani insanın kendi ürününe karşı yabancı tutumunun ortadan kalkmasıyla) arz ve talep ilişkisinin gücü hiçe iner ve insanlar, değişimi, üretimi ve karşılıklı ilişki tarzlarını yeniden kendi denetimleri altına alırlar” (Marx & Engels, 1992: 61). Üretim araçlarının mülkiyeti ile ideoloji arasındaki ilişki tartışmalarda arka planda kalmıştır. Lefebvre’ye göre, Alman İdeolojisi’nde ideoloji, parçalı bir şekilde incelendiğinden tarihsel ve köklü bir incelemeye muhtaçtır. İnsanların zihinlerinden türemiş olan “sisli ve dumanlı” gerçekler olarak felsefe, hukuk, din, sanat, bilgi gibi ürünler dış görünüş biçiminde bağımsızmış gibi görünseler de maddi üretime bağımlıdır. Marx’ın *Alman İdeolojisi’nden* sonraki *-Kapital-* eserlerinde, ideolojiye ilişkin soyutlamalar, eksik tasarımlar, fetişizmler gibi bir sınıfın çıkarını genelleştiren bir hal alarak ideoloji, sosyolojik bir hale gelmiştir (1996: 62-63).

Sınıf çıkarlarını için içine katarak incelenen ideoloji teorisine göre burjuva toplumu ve kapitalizm geliştikçe çelişkinin maskelenmesiyle sistem yeniden üretilerek “çarpık bir bilinç” yaratılmaktadır. Burjuva ideolojisinden hareketle Marx, kendi eleştirel ideoloji teorisini geliştirmiştir. Akla olan inançla özgürlüğü taşıyacak sınıf, burjuva sınıfı değil, bu yeni sınıf proleter sınıftır (Larrain, 1995: 23). Egemen sınıfın hakimiyetine ancak ideolojik mücadele, devrimci bilinç, siyaset ve devrim ile karşı çıkılabilir (Yurtsever, 2013: 66). Piyasa olgusunun işin içine girmesiyle değişmeye başlayan ideoloji teorisi, bir yansıma ilişkisi görünümünden uzaklaşmaya başlar. Marx’ın kapitalizmin doğası ve sermaye ile piyasa ilişkilerini irdelemesiyle ideoloji teorisi üretim ilişkilerini içine alarak genişler.

6. GERÇEKLİĞİN META DOLAYIMLI GÖRÜNÜMÜ OLARAK İDEOLOJİ

Marx'ın ideoloji düşüncesindeki ele alacağımız üçüncü periyod, ideolojinin işlevsel olarak kullanılmaya başlanan bir dönemini içine almaktadır. Kavram artık daha operasyonel olarak kullanılmaya başlanmıştır. Larrain, bu dönemin ilk olarak Feuerbach ve Alman ideolojisi'ndeki tarihsel tezlerle başlayıp 1858'e kadar sürdüğünü belirtmiştir. Özellikle kapitalist toplumsal ilişkilerin somut görünürlüğünün incelendiği Grundrisse ve Kapital eserleri ile dönem son bulmaktadır (1979: 37). Marx, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'da ideoloji teorisinin gelişmesinde önemli kavramlardan biri olarak "üstyapı" kavramından bahsetmeye başlar. Marx, Alman İdeolojisi'nde, Alman felsefe geleneği eleştirisinden başlayarak bilincin "ters çevirme" işlemi yoluyla geliştirdiği çelişkilerin gizlenmesi ve gerçeğin "ters çevrilmiş" doğası aracılığıyla toplumsal ilişkileri açıklamaya çalışmıştır. Böylelikle diyebiliriz ki Marx, Alman İdeolojisi'nden sonraki döneme denk düşen eserlerinde ideolojinin "çarpıtma" ya da "tersine çevirme" ilişkisinden ekonomik ilişkilerin doğası ve "kendinde bilinç" kavramlarına ve bu kavramların açıklanmasına geri dönmüştür. Marx, işçi sınıfının "kendinde bilinç"inde daha geniş bir ideolojik çarpıtma ilişkisi görmüş ve ideolojinin teorik bilimlerinin analizinden ziyade çalışanların ve kapitalist sınıfın ideolojisini açıklamaya çalışmıştır (Larrain, 1979: 58). Bu ilişki, "meta fetişizmi" kavramının sağladığı, bireyin meta karşısında ve meta görünümü doğallığı altında bilinç formlarının geliştiği bir dolayımın kavranma noktasıdır:

Demek ki, metanın gizemli bir şey olmasının basit nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliği, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalanmış olarak görünmesine dayanmaktadır; üreticilerin kendi toplam emek ürünleri ile ilişkileri, onlarla kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünmesindedir (Marx, 2011: 82).

Alman ideolojisi'nde ideoloji, şeyleri gerçekte oldukları gibi görmeme meselesi iken, Kapital'de gerçeğin kendisinin aldatıcı ve ikiyüzlü olmasını içerir. Böylece, kapitalist toplumsal ilişkilerin analizine, ideolojinin de farklı uğrak noktalarıyla içine alındığı bir dönemeç başlamıştır. Marx, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'nın Önsöz'ünde (1859) en genel ifadeyle "altyapı" metaforunu oluşturan maddi ilişkilerde gizlenen çelişkilerin varlığının, "üstyapı"nın kurumlarını ve düşünce biçimlerini, zihinsel dünyasını oluşturduğunu ileri sürmektedir:

Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü,

toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entellektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır (Marx, 1979: 25).

Egemen sınıfın çıkarlarının çelişkiyi gizleyen bir bilinç içermesi ideoloji teorisini bu evrede yeni bir biçime sokmaktadır. İdeolojik nosyon, “ters çevirme” ilişkisinden ayrılarak kapitalin “meta fetişizmi” ile temellendirilen bir noktaya varmıştır. Sermaye ise kendiliğinden genişleyebilen ve çıkarlar üreten bir varlık olarak görülmektedir. Bu nosyon daha sonra Ortodoks Marksistlerce öne çıkarılıp popülerleştirilen bir öğreti olarak kalacaktır (Larrain, 1979: 60-61). Alman İdeolojisi’nde ideoloji “başşağı” duran ve gerçeklikle zıt bir yanılısama iken, bu işlevsel aşamada bilinçli etkinliğin ürünü olan düşünceler, üretim ilişkilerinin dolayımından geçen bilinçli formlar olarak görünmektedir. Fakat bilinçteki maddi ilişkilerin dolayımından geçen fikirlerle “gerçek” birbirinden farklıdır. Aşağıda alıntılanıldığı gibi kişinin kendi hakkındaki düşüncelerine dayanılarak kişi hakkında “gerçek” bir fikir edinmek zordur:

İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi altüst oluşların incelenmesinde, daima iktisadi üretim koşullarının maddi altüst oluşu ile -ki bu bilimsel bakımdan kesin olarak saptanabilir-hukuki, siyasal, dini, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götördükleri ideolojik şekilleri ayırd etmek gerekir. Nasıl ki, bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikre dayanılarak bir hüküm verilmezse, böyle bir altüst oluş dönemi hakkında da bu dönemin kendi kendini değerlendirmesi göz önünde tutularak bir hükme varılamaz; tam tersine bu değerlendirmeleri maddi hayatın çelişkileriyle, toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklamak gerekir (Marx, 1979: 25).

Bilinçli etkinlik ürünü olan düşünceler üretim ilişkilerinin dolayımından geçerek bilinçli formlar haline gelirler. Peki, bu aşamada yansıtma, “ters çevirme” ya da “yüceltme” ilişkisinden farklı olan somut maddi üretim ilişkilerinin analizi ve dolayımı ile üretilen bilinç formları doğal görüntüsünü nasıl kazanmaktadır? Kapitalizm altındaki değişim değerinin tanınması ve yaygınlaştırılmasıyla üretim tarzının kapitalizm öncesindeki üretim ilişkilerindeki kişiye bağımlı yanı yok olur, bireylerin hukuk kurallarıyla güvence altına alınmış bağımsız ve özgür görünen yeni bir görünümü ortaya çıkar. Fakat bu Marx’a göre, pazarın işleyişine dayalı bir ilüzyondur, üretimin kişiye bağımlı yanı, bireyin nesneye karşı duyduğu “bağımlılıkla” -ihtiyaçla- yer değiştirmiştir (Larrain, 1983: 38). Örneğin, burjuva siyasi egemenlik sistemi içinde ideolojinin çelişkileri gizleyen yanı, meta değiş-

tokuşu gibi bireyin eşit ve özgür görünen yanında eritilmiş bir ideolojidir (Larrain, 1983: 39). Bu analiz biçimiyle Marx, artık *ideoloji* sözcüğünü fazlaca kullanmaz, ama kavram hala kapitalist üretim tarzında *öz* ve *görünüşlerin* analizinde yer almaktadır. İdeoloji, insanın pratik yetersizlikleriyle, zihinde bir yansıma olmaya devam etmektedir, ancak bu pratik sınırlama şu anda, olağanüstü formların-metaların- üretiminden sorumlu görünmektedir (Larrain, 1979: 57).

Çelik, ideolojinin bu aşamasının daha önceki kavramsallaştırmalarından ayrıldığı belirir. Çelik'e göre, ideolojide yine "gerçek ilişkilerin gizlenmesi" ve "ters çevirmeye" odaklanılmıştır. Fakat, bu ideoloji anlayışında, kapitalist toplumun gündelik hayatının nasıl işlediği daha ön plana çıkmıştır. Yanılsamaya yapılan vurgu daha az ve ideolojinin kendisi artık tek başına bir güç haline gelmiştir. Emek piyasası ideolojinin bu aşaması için güzel bir örnektir (2005: 145). İdeolojinin bu "yeni" anlayışında üstyapı, maddi koşulların dolayımı sonrası oluşan bir bilinçtir. Mclenon, Marx'ın ideoloji ile üstyapıyı eşanlı olarak kullanmadığını; çünkü üstyapının hem ideolojik hem ideolojik olmayan öğeler barındırıyor olabileceğini belirtmiştir. Düşünsel üstyapının ise sadece sınıf ilişkilerini gizlemeye yarayıp kaynakların eşitsiz dağılımını haklı gösteren ve bunu sürdüren yanı ideoloji olarak adlandırılır, der (2005: 19). İdeoloji kavramının bu üçüncü aşaması, kapitalist üretim tarzında *öz* ve *görünüşlerin* analizinde kullanılır ve yeniden üretim pratikleri içinde insan emeği artık "görünmez"dir. Görünüş ve *öz* arasındaki zıtlık, meta üretiminin toplumsal koşulları içinde "gizlenmiş" olmasından dolayıdır. Marx, "tersine çevrilmiş" ve çelişkili bir gerçekliğin gizlendiğini tespit etmekle kalmıyor. Aynı zamanda kapitalist üretim tarzındaki bu ters gerçekliği analiz ederek ideoloji ile çelişik gerçek arasındaki formların arabuluculuğunu da göstermiş olmaktadır (Larrain, 1979: 57-59). Mclenon'a göre, her sınıf ideoloji üretebilir, işçi sınıfı da buna dahildir, fakat işçi sınıfı ideoloji üretirse bu burjuva ideolojisi; eğer gerçek bir sosyalist bilinç üretirse bu yanılsamalı bir bilinç sayılmamalıdır (2005: 19). "Son kertede" sosyalist bir devrimle burjuva ideolojisi üzerindeki perdeyi tamamiyle kaldıracak olan işçi sınıfı, sosyalist bilince ulaştığında bilincin bu formu ideoloji barındırmayacaktır. Larrain'e göre, Marx'ın Grundrisse çalışması kapitalist toplumsal ilişkilerin somut analizleriyle karakterize edilen bir yola girmiştir ve ideoloji kavramı burada kendine "örtük" bir faaliyet alanı olarak yer bulur. *Öz* ve *görünüş* arasındaki zıtlığın görülmesi ideoloji teorisinde yeni bir bağlam geliştirilmesine neden olmuştur (1979: 37).

Marx'ın son dönem ideoloji görüşlerinde-üçüncü aşama-bireylerin gerçek ilişkilere dair bilinçleri "sınırlı maddi bir eylem" içinde bulunduğundan yani sınırlı toplumsal ilişkilerde konumlandırıldığından dolayı, ideolojinin "başaşağı" konumu, maddi gerçeklikle sıkı bir ilişki içindedir (Larrain, 1995: 24). "Eski materyalizm" eleştirisinde toplumsal gerçeklik, düşüncede herkese eşit dağıtılan bir şeyken;

tarihsel materyalizmde duyuşsal bir emek ürünü olduğu için tüm toplumsal yaşam ve pratikler metanın dolayımıyla şekillenmektedir (Larrain, 1983: 20). Örneğin, kapitalizmin mevcut koşulları özgürlük, eşitlik, mülkiyet, meta mübadelesinde sözleşmeyle güvence altına alınmıştır. Alıcı ve satıcı özgür failer olarak sözleşme yapıp bu sözleşme de yasal olarak güvence altına alınmıştır. Herkesin birbiriyle eşitlik temelinde meta değiş-tokuş etmesinde bir sakınca yoktur. Bu ilişkide ideoloji, üretimle başlayan sömürü ve eşitsizliğin gizlendiği yerdedir, mübadele alanındaki kapitalizm ideolojisi, özgürlük ve eşitlikle yeniden üretilmektedir (Çelik, 2005: 17-18). Emek ve sermaye piyasası aracılığıyla ilişki kurulan üretim hattında artı değer üretilir ve buna el konulur. Bu eşit bir ilişki gibi görünse de eşitlik, özgürlük, adil ücret artı değer sömürüsünü gizlemektedir. Böylelikle kapitalist ideolojinin temel unsurları yeniden ve yeniden üretilmiş olur (Larrain, 1995: 26).

7. SONUÇ

Klasik Marksist teoride, ideoloji anlayışı “başaşağı”, “ters çevirme”, “yansıma”, “yansıtma” ilişkilerinden üretim ilişkilerinin dolayımıyla şekillenen bilincin, bilinçli formlarına doğru bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bilinç, üretim ilişkilerinin yansıtma ya da ters çevirme ilişkisine gerek duymadan bilinç formları üretip bu doğal gibi görünen bilinç formları ideoloji üretir duruma gelebilir. Burjuva ideolojisi ise artı değere el koyarak ve emek gücünün sömürüsünü gizleyerek kendini yeniden üretmektedir. Marksist görüşte, ideoloji içermeyen bir bilincin sosyalist bir bilinç olacağı varsayılmış ve burjuva ideolojisinin alt edilmesinin komünist bir devrimin öncülüğünde gerçekleşeceği belirtilmiştir: “...komünist devrim çalışmayı ortadan kaldırır ve bütün sınıfların egemenliğini sınıfların kendileriyle birlikte ortadan kaldırır...bu ancak pratikte bir devrimle mümkün olabilir. Yalnızca egemen sınıfı değiştirmenin tek yolu olarak değil, eski sistemin kendisine bulaştırdığı pislikleri süpürmek ve toplumu yeni temeller üzerine kurmaya elverişli bir hale gelmek olanağını ancak bir devrim vereceği için de zorunlu olmuştur” (Marx & Engels, 1992: 66). Marx’a göre, ideolojiden kurtulmanın yegane yolu komünist devrimdir. İnsanlar, üretim ilişkileri ve güçleri arasındaki çatışmanın bilincine vardıkları zaman “kurtuluş” sağlanacaktır. Klasik Marksist geleneğin savunduğu bu düşünce, üstyapı metaforuna ait din, ahlak, devlet gibi formları açıklarken ideoloji düşüncesinin üstyapıya atfedilen biçimlerinin sınırlı bir şekilde ele alınmasına neden olmuştur. Bu durum ideolojinin Marx ve Engels başta olmak üzere bahsettiği şekliyle olumsuz içeriğinden olumlu içeriğine doğru bir aşamaya evrilmesiyle değişecektir. Üstyapı ve üstyapının altyapıya bağımlı tarafları, farklı ilişkilerle beslenen yanları, açık bir şekilde görünür olmaya başlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, A., Nimtz, A. H., & Eroğlu, C. (Der.). (2013). *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Atılğan, G. (2001). Marks' ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Bir Eleştirisinin Olanağı. *Praksis Dergisi* (4).
- Barrett, M. (2004). *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji* (A. Fethi, Çev.). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Çelik, N. B. (2005). *İdeolojinin Soykütüğü: Marx ve İdeoloji*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji* (M. Özcan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kennedy, E. (1979). " Ideology" from Destutt De Tracy to Marx. *Journal of the History of Ideas*, 353-368.
- Larrain, J. (1979). *The Concept of Ideology*: Hutchinson.
- Larrain, J. (1983). *Marxism and Ideology*. London: The Macmillan Press.
- Larrain, J. (1995). *İdeoloji ve Kültürel Kimlik* (N. N. Domaniç, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Lefebvre, H. (1996). *Marx'ın Sosyolojisi*. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Mannheim, K. (2002). *İdeoloji ve Ütopya* (M. Okyayüz, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Marx, K. (1979). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2009). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital (1)* (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları* (M. Belge, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (1992). *Alman İdeolojisi* (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- McLellan, D. (2005). *İdeoloji* (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Parekh, B. (1982). *Marx's theory of ideology*. London: Baltimore.
- Purvis, T., & Hunt, A. (2014). Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji. *Moment Dergi*, 1(1).
- Williams, R. (1990). *Marksizm ve Edebiyat* (E. Tarım, Çev.). İstanbul: Adam Yayınları.
- Williams, R. (2012). *Anahtar Sözcükler* (S. Kılıç, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wood, A. (2004). *Karl Marx*. London: Routledge.
- Yurtsever, H. (2013). Karl Marx-Friedrich Engels: Alman İdeolojisi. İçinde A. Ahmad, A. H. Nimtz & C. Eroğlu (Der.), *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu*. İstanbul: Yordam Yayınları.